

JAUME ESCALAS REAL I L'HOSPITAL PSIQUIÀTRIC DE BALEARS

Pastora Escalas Tramullas; Micaela Llull Sarralde

Paraules clau: *hospital psiquiàtric, normes d'ingrés, laborteràpia.*

Jaume Escalas Real and balear's psychiatric hospital.

Summary: *Dr. Jaume Escalas Real (Palma de Mallorca 1893-1979) was the first head of the first public psychiatric hospital of Balearic Islands. His professional career progressed parallel with the birth and progress of that institution, for 40 years. He is recognised as one the pioneer in work therapy in therapeutic psychiatrics. We have reviewed his bibliography and have interviewed his daughter and other people who know him.*

Key words: *psychiatric hospital, admission requirements, work therapy.*

La psiquiatria al començament del segle xx

Ja Hipòcrates va relacionar el cerebel (lloc on se situava la capacitat per pensar i somniar) amb les malalties mentals. Després de l'època d'obscurantisme que va suposar l'edat mitjana, Pinel (1745-1826), en la seva obra *Traité medico-philosophique sur l'aliénation mentale ou la manie*, parla de les característiques de les malalties mentals i les seves relacions amb l'herència, la vida psicològica, els problemes afectius i l'educació defectuosa. Aquest canvi de mentalitat permet situar els anomenats *bojos* en el lloc que els correspon com a malalts i no tant en el dels proscrits i perseguits com a indesitjables.

La psiquiatria és una branca relativament nova de la medicina: de fet, es considera una especialitat mèdica des de fa només dos segles. Des de final del segle XIX, l'interès se centra a humanitzar la psiquiatria en el que fa referència al tracte als pacients en les institucions psiquiàtriques. Així, s'intentaven classificacions per tal d'investigar els efectes beneficiosos de les actuacions terapèutiques que s'anaven introduint. És en aquest context que es desenvolupa la vida professional de Jaume Escalas.

Jaume Escalas. *Curriculum vitae*

Jaume Escalas Real va néixer a Palma l'any 1893 i va morir a Palma l'any 1979. Llicenciat en medicina i cirurgia per la Universitat de Barcelona l'any 1916 i doctorat a Ma-

drid l'any 1917. Home polifacètic, va ser metge, escriptor, historiador i fotògraf. Fill de Jaume Escalas Adrover (1847-1929), també metge i director de l'Hospital Provincial de Balears, a Palma.

Home gran, corpulent, gran caminador. Aficionat a la fotografia des del 1914, afeció cultivada ja pel seu pare, en realitzà un gran nombre, sobretot de temes relacionats amb l'urbanisme de Palma i amb els paisatges i detalls de la vida rural. Es presentava a nombrosos concursos de fotografia, s'interessava per les noves tècniques i les anava incorporant a mesura que les anava coneixent. A casa seva es conserva intacte el seu despatx estudi on conviuen prestatgeries plenes de llibres de medicina, de neurologia i psiquiatria, d'art i arquitectura, de fotografia, d'història de l'art, amb calaixos i caps de fusta que contenen negatius de fotografies, la major part dels quals en blanc i negre, de vidre, rigorosament ordenats per dates.

Com a director de l'hospital psiquiàtric, en els treballs revisats trobem que entre un recull exhaustiu de dades (actes de reunions, pressupostos aprovats o no, disposicions i decrets, contractes de personal, ordenances, plans, projectes de distribució d'espais), hi ha alguns comentaris de caràcter més personal, moltes vegades amb una subtil ironia.

Hi ha una observació minuciosa del dia a dia. Revisions periòdiques que fa constatar a les actes i memòries, on pren nota i dóna a conèixer els avenços i les mancances, tant de materials com de personal, amb la intenció d'aconseguir més benestar per als seus pacients. Avançat en el seu temps, utilitza estadístiques fent comparacions amb altres hospitals psiquiàtrics i amb altres períodes de temps per veure l'evolució dels ingressos, despeses, diagnòstics i tractaments. Refereix també els diagnòstics, el canvi evolutiu en la denominació de les diferents patologies psiquiàtriques, els motius d'ingrés. Analitza els motius de la cronicitat, els motius socials i en fa comentaris personals. Utilitza les conclusions que treu d'aquestes anàlisis per demanar els nous pressupostos anuals justificats.

Va dirigir l'hospital psiquiàtric de Palma des del 1920 fins al 1963. Va participar en la redacció de les normes d'ingrés en els hospitals psiquiàtrics. Fou soci fundador de la primera Societat Espanyola de Neuropsiquiatria (1924). Va ser president del Col·legi de Metges de Balears (1936) i secretari de la Reial Acadèmia de Medicina i Cirurgia de Palma de Mallorca des del 1949 fins al 1952. Membre de la Junta Directiva del Foment del Turisme, rebé la Medalla d'Or d'aquesta entitat. El 1963 se li concedí la Creu del Mèrit Naval.

Entre les seves publicacions mèdiques, en destaquem: *El nuevo régimen de los manicomios* (1931), *Organización de la lucha contra las enfermedades mentales especialmente en Baleares* (1932), *La asistencia psiquiátrica* (1936), *La asistencia psiquiátrica en Baleares* (1936-1945), *La asistencia psiquiátrica en Baleares* (1946), *La asistencia psiquiátrica en Baleares desde sus inicios hasta 1963*, *La asistencia psiquiátrica en Baleares: la Clínica Mental de Jesús 1946-1961*, *La semana de la higiene mental*, *Organización de la lucha contra las enfermedades mentales especialmente en Baleares*.

A més a més, va publicar sobre temes no relacionats amb la medicina (*Aquella ciutat de Palma*) i fou un dels primers a editar guies turístiques com ara *Mallorca: guía ilustrada* (1933), amb més de cent edicions i traduïda a catorze idiomes. També va escriure unes memòries: *Recuerdos de mi pasado* (1978).

La salut mental a Mallorca: l'hospital psiquiàtric

Els escrits de Jaume Escalas inclouen *La història de la psiquiatria a les Illes*, així l'hem trobat citat a la *Historia de Mallorca* de Mascaró Pasarius. El primer hospital, fundat després de la conquesta de Mallorca pel rei Jaume I, va ser el de Santa Eulàlia, després anomenat de Sant Andreu, molt a prop de les cases consistorials. En anys posteriors hi havia diferents hospitals oberts. En el segle xv hi havia els de Nostra Sra. de Gràcia —avui església del Socors—, Santa Magdalena (devora les Rambles), Santa Magdalena a Porto Pi, Santa Catalina —avui església de San Magí—, Els Rossos —per a nins expòsits— i Son Llàtzer —leproseria situada en el camí a Inca.

Donada aquesta dispersió de recursos, quan les economies de cadascun eren escasses, es va encarregar al monjo franciscà Bartolomé Catany la reunificació dels hospitals en un de sol, construït en uns terrenys prop del Baluard del Sitjar amb les donacions i almoines recollides. El dia 20 de setembre de 1460, el rei Joan li va donar privilegis com a Hospital General de l'Anunciació de la Verge Nostra Senyora. A la mateixa època s'obriren els primers asils per a dementes a València, Saragossa, Sevilla i Toledo, donant exemple d'humanitat. Durant el segle xviii, l'Hospital tenia importants dèficits econòmics. Entre els malalts, hi havia inclosos els que hi eren per malalties mentals, fet que donava problemes de convivència als ingressats. La Diputació es fa càrrec de la situació el 1840. El 12 de setembre es va inaugurar el Departament per a Dones Dementes gràcies a la donació monetària de la reina Isabel II i coincidint amb la visita que feia a l'establiment.

Al segle xix, dins l'Hospital hi havia dos departaments de dementes separats: homes i dones. Les dependències dels homes donaven a la plaça i les de dones quedaven devora l'església de la Sang, des d'on de vegades se les podia sentir cridar. Els locals no tenien cap condició de salubritat, el nombre de malalts creixia i a l'Hospital mancava espai. La situació de falta d'espai i poca adequació dels locals utilitzats posava en evidència, cada vegada més, la necessitat de solucionar el problema i l'any 1879 s'acordà la construcció d'un manicomi.

Es van cercar terrenys adequats per a la funció que havia de tenir l'edifici i, després de moltes disquisicions, la Diputació provincial va comprar uns terrenys que pertanyien al convent de Jesús, tancat l'any 1835, quan s'expulsaren els ordes religiosos. La seva situació, a un quilòmetre de Palma, en un lloc sa, elevat i amb aigua, els feia immillorables per cobrir les necessitats d'un manicomi. El 19 d'octubre de 1904 fou adquirit mitjançant escriptura pública el que s'anomenava Hort de Jesús de noranta-un mil metres quadrats.

Durant els primers anys del segle xx, es construeixen al voltant dels terrenys nous edificis dedicats a funcions educatives i socials com ara l'Institut, les Germanetes dels Pobres, la Casa de la Infància. Mes tard, l'any 1913 es produeix l'enderrocament de les muralles que respon a les necessitats d'eixamplar la ciutat. En aquest mateix any es destrueix la porta de Jesús que comunicava la ciutat amb el camí anomenat de Jesús que duia al cementiri i al manicomi, anys enrere lloc habitual de passeig de cotxes i esbarjo. Després d'un lent procés amb acords i desacords per diferents motius, entre d'altres econòmics, es posa la primera pedra l'1 de juny de 1906. Cal destacar la descripció que fa Jaume Escalas de l'esdeveniment en la introducció del darrer volum de memòries (Escalas, 1963):

El día uno de junio de 1906 salía del Hospital Provincial una caravana compuesta por una docena de carruajes de alquiler tiradas por caballos en los cua-

les se acomodaron en traje de gran gala: la Excma. Diputación provincial con los maceros, la Real Academia de Medicina y el clero de la Iglesia de la Sangre, para trasladarse al predio de Jesús para la colocación de la primera piedra del futuro manicomio provincial. En el pescante del coche de los curas, junto al cochero y con el sacristán ocupaba el asiento un muchacho, hijo de uno de los Académicos.

La ceremonia, presidida por el Obispo Campins que bendijo la piedra, se realizó con la más grande solemnidad, pues allí se juntó el ayuntamiento, autoridades e invitados, todo el mundo de etiqueta o uniforme de gala.

Han transcurrido cerca de 60 años y aquel muchacho que vio colocar la primera piedra, es el mismo que hoy después de 46 años servicios efectivos y 57 con los de abono, en plaza cubierta por oposición al frente de la dirección de aquel manicomio provincial hoy llamado Clínica Mental de Jesús, tiene el honor de ofrecer a V. E. esta Memoria, continuación y complemento de los publicados anteriormente. Y además de ofrenda tiene el carácter de despedida, ya que poco le falta para terminar su vida activa, durante cuyos 46 años ha procurado poner al servicio de los enfermos y del establecimiento, cuanta atención y voluntad estuvo a su alcance.

Construcció del nou hospital: Clínica Mental de Jesús

Les dificultats econòmiques i la falta d'acords fan les obres del nou hospital lentes i provisionals. Els primers malalts són traslladats el 25 d'abril de 1911 al nou pavelló d'hommes. Després de nou anys de dubtes i mesures transitòries es fa el trasllat de les dones, que és celebrat com una gran festa, reflectit en els diaris d'aquells dies. A *L'Almudaina* es publica l'esdeveniment el dia 4 de desembre de 1920, anomenant la presència del «joven doctor y amateur fotógrafo Jaime Escalas».

En aquest mateix any es convoquen oposicions per a professor de número del nou hospital, lloc que guanya Jaume Escalas. Un any després, l'11 de març de 1921, la Diputació acorda separar els serveis del manicomí dels de l'Hospital Provincial i es nomena director el doctor Escalas. Des d'aquest moment la seva vida professional estarà lligada al naixement i desenvolupament d'aquesta institució.

Els plans generals del que havia de ser l'hospital psiquiàtric van ser encomanats a l'arquitecte de la Diputació Carlos Garau, que els va fer l'any 1920, i a partir d'aquests es feren totes les obres posteriors, ampliacions i reformes en anys successius. L'organització de la construcció de l'hospital es va fer distribuïda en pavellons, segons les idees de l'època, en què es valorava la necessitat de separar els malalts segons les seves característiques i disposar d'un altre edifici per a serveis centrals i admissió. Cal destacar la dedicació i el seguiment de les obres per part del director, informació que hem obtingut tant per part de les memòries escrites per ell mateix, com en entrevistar la seva filla Magdalena Escalas.

Hi ha un escrit de protesta dels metges, de l'any 1920, on aquests manifesten que el manicomí no té les condicions higièniques, ni l'espai que tenien altres institucions similars d'aquell temps. Es demanen banys, menjadors, serveis generals i espais per a la feina dels ingressats i la seva cura terapèutica. Tot va lent i fins al 1929 no comença a funcionar la colònia agrícola i la granja, les quals esmentarem més endavant. L'any 1921, hi havia dos pave-

llons i el 1936 quatre. Es van continuar construïnt i ampliant d'acord amb les necessitats i el projecte previ.

L'any 1937 la Diputació decideix canviar-li el nom i de llavors ençà es diu Clínica Mental de Jesús. Un dels motius és llevar-li la identificació de manicomi amb asil i apropiarse més a les darreres línies de pensament en psiquiatria respecte a la possible curació. Posteriorment, l'any 1938 la Diputació adquireix dues finques veïnes, Son Oliver i Can Domenge amb un total de cent setanta mil metres quadrats.

Les carències econòmiques no sols es reflectien en el ritme de construcció, també hi hagué problemes per alimentar els ingressats. L'alimentació tenia un excés d'hidrats de carboni fets en formes tradicionals com ara cuinats i sopes. Era, doncs, important la idea d'autoconsum.

La institució estava regida per un reglament que va seguir el seu creixement. En paraules del doctor Escalas: «Tanto el desarrollo como las ordenaciones de los servicios es fruto de una labor metódica, lenta y laboriosa.» Les normes de funcionament naixen al mateix temps que es va desenvolupant la construcció i les activitats de l'establiment: «La función creó el órgano y el órgano la función.»

Econòmicament és una entitat a càrrec de la Diputació provincial i dels seus presupostos.

Fins a l'any 1941 era obligatori pagar l'estada, però ningú ho feia, sempre hi havia una manera d'estar a la beneficència o simplement no pagar. L'irònic comentari del doctor Escalas fou que el 96 % de la província eren pobres. El 1941 es crea un nou sistema de pagament, de manera que els ajuntaments es fan càrrec de les despeses dels malalts.

L'hospital psiquiàtric cobreix l'assistència psiquiàtrica d'una província que l'any 1946 era de quatre-cents mil habitants. L'ingrés del malalt en el centre és un mitjà per facilitar-ne la curació, cosa que no passava en els antics asils per a dementats, on els ingressats tenien molt poques possibilitats de sortir. Es coneixen i utilitzen noves teràpies com banys, electroteràpia, laborteràpia i arteràpia, i noves medicacions. Es té molta cura de la dignitat i comoditat dels ingressats, alhora que de la construcció i distribució d'espais, proporcionant llocs que facilitin la comunicació: patis, sales, cinema, frontons.

Hi ha consultes de dispensari diàries que atenen pacients externs (en la normativa vigent només se'n demanaven dues a la setmana).

A tot pacient ingressat se li feia una punció lumbar per descartar la sífilis terciària. Veient les estadístiques que apareixen en els llibres de memòries, es veu que en el primer decenni una de les causes més freqüents d'ingrés era aquesta malaltia, anomenada també *paràlisi agitant*.

Laborteràpia

Es refereix a la curació o millora dels malalts mitjançant l'assignació d'una tasca productiva. Funcionaren simultàniament diversos tallers manescals: ferreria, fusteria, construcció, jardineria, horts, granja, art.

La intenció d'aquesta activitat tenia dos vessants diferents, segons escriu el doctor Escalas. D'una banda, hi havia la part econòmica, sempre important i més en aquella època de postguerra, amb pocs queviures i molta gent que calia alimentar; la intenció era que «la

casa se baste a sí misma». I no sols es van aconseguir qualque any aquests propòsits, sinó que hi havia venda de productes agrícoles i ramaders. I, d'altra banda, l'interès científic que tenia per «aprovechar las energías útiles del enfermo, de sus antiguas aptitudes normales, aumentándolas para que de el mayor rendimiento posible y en frenar, por otra parte, sus tendencias patológicas, haciendo lo posible para que estas desaparezcan».

No tot era tan fàcil i per tal que es donessin les condicions de fer unes determinades feines s'havien de resoldre problemes pràctics: «Falta de locales, terrenos, personal, consignaciones para materia prima, falta de compenetración en los mandos, incomprensión de un problema y resistencia pasiva».

La comissió gestora, en resolució del 13 de maig de 1944, va aprovar les bases de la laborteràpia on es reconeixia una consignació econòmica en els pressupostos dels anys 1944 i 1945 per a material, recursos humans, és a dir, monitors dels tallers, i remuneració econòmica dels malalts. La direcció del projecte recau en el metge sense intromissions de l'Administració, excepte en la direcció tècnica. L'activitat va tenir reconeixement nacional i internacional. Hi ha referències a les assemblees de la Liga de Higiene Mental del 1932 i el 1934: «[...] el ejemplo que depara en España la creación y fundación de la granja agrícola, casi autónoma capaz para unos 50 enfermos [...]». En la memòria també apareix la referència de l'article publicat per W. Schneider, director de la clínica psiquiàtrica de Gütersloh (Alemanya), el juliol de 1962, a l'edició especial de la revista *Der Nervenarzt*, referent a una visita feta a la Clínica: «[...] me ha impresionado mucho el ambiente ejemplar y las instalaciones modernas de este Instituto [...] La más grande alegría fue la provocada cuando me mostraron una placa conmemorativa de Hermann Simon» (considerat pare de la laborteràpia).

Conclusions

La institució manicomial en el seu moment va tenir un lloc en l'evolució de la història de la psiquiatria, pel que fa referència als tractaments utilitzats i el respecte al pacient. La Clínica Mental de Jesús segueix, i moltes vegades encapçala, aquesta evolució.

La vida professional de Jaume Escalas Real és, doncs, la història del naixement i desenvolupament d'una institució.

Agraïments

Agraeixo a Margarita Escalas, Bartolomé Mestre i Antoni Rifà les seves estimables aportacions, que han estat de gran ajuda per poder fer aquest treball.

Bibliografia

- CASTIGLIONI, A. (1941), *Historia de la medicina*, Barcelona, Salvat.
- ESCALAS REAL, J. (1936), *La asistencia psiquiátrica en Baleares: su historia, su estado actual*, Palma de Mallorca, Esc. Tip. Provincial.

- (1946), *La asistencia psiquiátrica en Baleares: 1946*, Palma de Mallorca, Esc. Tip. Provincial.
- (1963), *La asistencia psiquiátrica en Baleares desde sus inicios hasta 1963*, Palma de Mallorca.
- (1979), *Aquella ciutat de Palma*, Palma de Mallorca, Escalas.
- GARNICA PORTILLO, R. (1991), *Nacimiento y evolución de la psiquiatría*, Mèxic, Trillas.
- Gran enciclopèdia de Mallorca* (1991), Inca, Promomallorca Edicions.
- MASCARÓ PASARIUS, J. (1971), *Historia de Mallorca*, Palma de Mallorca, J. Mascaró Pasarius.
- PICHOT, P. (1983), *Un siglo de psiquiatría*, París, Roger Dacosta.